

УДК 159.925–057.87

Наталія Заболотна

КОГНІТИВНІ СТИЛІ ЯК ОДНА З ПСИХОЛОГІЧНИХ СИСТЕМ АДАПТАЦІЇ ЛЮДИНИ ТА ІНТЕГРАЦІЇ ЇЇ РЕСУРСІВ

У статті розглянуто основні ключові ідеї, які визначено в проблематиці стилю в сучасній психології. Аналізуються особливості даної проблеми, які є спільними для всіх досліджень стилів (когнітивних, індивідуальних стилів діяльності, стилів керівництва і лідерства, стилів життя і поведінки) і утворюють «загально стильове проблемне поле». Здійснено узагальнення різних підходів у тлумаченні стильового аспекту: будь-які зміни обставин життя людини (які сприймаються як суб'єктивно значущі) можуть призводити до зміни стилю життя, поведінки, типу адаптації до соціального середовища, до зміни професійних цілей тощо. Виокремлено наступні підходи щодо досліджень з проблеми адаптації людини до середовища: типологічний, функціональний, стильовий, екологічний. Зазначено, що продуктивним етапом розуміння феномену стилю, когнітивного зокрема, та його ролі в успішності суб'єкта варто вважати врахування вищих, духовних здібностей людини в інтеграції ресурсів людини, її адаптаційних можливостей. Зроблено висновок, що різні підходи до вивчення аспектів адаптації людини до середовища призводять до залучення в предмет досліджень різнорівневих механізмів регуляції; особистісних, когнітивних, стильових характеристик людини. У дослідженні стилів починають враховуватися ефекти впливу «локального стилю» на організацію та гармонізацію поведінки людини загалом.

Ключові слова: стиль, когнітивний стиль, індивідуальність людини, стильовий підхід, екзистенційний інтелект.

В статье рассмотрены основные ключевые идеи, которые определены в проблематике стиля в современной психологии. Анализируются особенности данной проблемы, являющиеся общими для всех исследований стилей (когнитивных, индивидуальных стилей деятельности, стилей руководства и лидерства, стилей жизни и поведения) и образуют «общестильовое проблемное поле». Осуществлено обобщение различных подходов в толковании стильового аспекта: любые изменения обстоятельств жизни человека (которые воспринимаются как субъективно значимые) могут способствовать изменению стиля жизни, поведения, типа адаптации к социальной среде, к изменению профессиональных целей и т. п. Выделены следующие подходы в исследованиях проблемы адаптации человека к среде: типологический, функциональный, стильовой, экологический. Отмечено, что продуктивным этапом понимания феномена стиля, когнитивного в том числе, и его роли в успешности субъекта следует считать учет высших, духовных способностей человека в интеграции ресурсов человека, его адаптационных возможностей. Сделан вывод, что различные подходы в исследовании аспектов адаптации человека к среде приводят к вовлечению в предмет исследований разноуровневых механизмов регуляции; личностных, когнитивных, стильовых характеристик человека. В исследовании стилей начинают учитываться эффекты влияния «локального стиля» на организацию и гармонизацию поведения человека в целом.

Ключевые слова: стиль, когнитивный стиль, индивидуальность человека, стильовой подход, экзистенциальный интеллект.

The article analyzes the problems of the stylistic organization of human psychic activity and its role in adaptation to the environment and human life. Psychology of the last decades recognizes the person's right to be an active subject of his or her own life – to perceive the world in one's own way, to

independently choose the values, to build up the space of one's professional activity and life in general. The human style, especially the cognitive one, is a manifestation of human individuality. In Western psychology, stylistic aspects are studied, taking into account personality factors in the course of mental processes, which leads to the interpretation of style as a personality trait. In domestic psychology, the notion of style is developed within the framework of the activity approach: style as a phenomenon of interaction between human activity and the personality of a person. The generalization of different approaches in interpreting the stylistic aspect makes it possible to conclude the following: any change in the circumstances of human life (perceived as subjectively significant) can lead to a change in lifestyle, behavior, type of adaptation to the social environment, changes in professional goals, etc. As for research on the problem of human adaptation to the environment, the following approaches are distinguished: typological, functional, stylistic, ecological. The article presents a historically and scientifically detailed analysis of the stylistic approach in the study of the problem of adaptive and resource capabilities of a person. The productive stage of understanding the phenomenon of style, cognitive in particular, and its role in the success of the subject, lies in taking into account the higher, spiritual abilities of a person in the integration of human resources and one's adaptive capabilities.

The article deals with the key ideas, defined in the stylistic problems in the contemporary psychology. The peculiarities of the given problem, which are common to all studies of styles (cognitive, individual activity styles, leadership and management styles, lifestyles and behavioral styles) and form a «common style problem field» are discussed. It is concluded that different approaches to the study of aspects of human adaptation to the environment lead to the involvement of various regulatory mechanisms as well as personality, cognitive, and stylistic characteristics of a person in the subject of research. The study of styles begins to take into account the effects of the «local style» influence on the organization and harmonization of human behavior in general.

***Keywords:** style, cognitive style, individuality of a person, style approach, existential intelligence.*

Постановка проблеми. Можливість прогнозування поведінки людини базується на уявленні про стійкі властивості, якості та риси особистості. Сукупність індивідуальних особливостей ототожнюється з її індивідуальністю, що визначається як неповторність та унікальність людини. Ці ознаки індивідуальності є необхідними, але недостатніми. Індивідуальність є цілісною та автономною системою. З позицій діяльнісного підходу різні індивідуальні властивості інтегруються, «сплавляються» в діяльності. Цей процес самопізнання та самотворення в діяльності і є основою формування внутрішнього активного «Я», особистості людини. При наявності позитивного мотиву формується характерний для кожної людини індивідуальний стиль діяльності, в якому відображається її індивідуальність. Аналіз природи та сутності індивідуальності на сьогоднішній день має неабияке значення не тільки для вирішення теоретичних і практичних проблем психологічної науки. Це є нагальною потребою динамічного інформаційного простору розвитку суспільства, врівноважування розвитку технологічного світу з розвитком духовності людини та її визначенням векторності пошукової діяльності людського життя загалом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній психологічній науці стверджується тенденція до цілісного аналізу психічних явищ, яка визначається сукупністю внутрішніх і зовнішніх умов суб'єкта. Такий підхід до розуміння психіки – одна з об'єктивних причин

зростаючої уваги психологів до проблеми стилю як цілісної психічної реакції (сукупності реакцій) людини.

У психології складається нове уявлення про особистість як про активну, достатньо автономну, не завжди розсудливо-раціональну істоту. Формується тенденція розглядати людину, враховуючи всі особливості її існування та взаємодії із середовищем.

Послідовники О. Леонтьєва розвивають теорію діяльності до цілісності діяльнісного підходу. При цьому розширюється її предмет завдяки включенню поняття індивідуальності (Асмолов, 1996; Братусь, 1988; Леонтьєв, 1999; Петровський, 1996); переживання (Василюк, 2007) тощо. Новий погляд на людину приводить до того, що її індивідуальність посідає одне з чільних місць серед загально психологічних проблем.

Метою статті є дослідження ролі стильових особливостей людини, когнітивних зокрема, в адаптації та можливості інтеграції її ресурсів.

Вклад основного матеріалу. Психологами здавна підмічено індивідуальні особливості способів здійснення пізнавальних процесів і поведінкових актів. Такі відмінності розглядаються як основа для більш-менш розгорнутих класифікацій типів людини; простежується тенденція розвитку уявлень про людину від узагальнюючих схем до типологій та стратегій і стилів типової поведінки.

У другій половині ХХ ст. спостерігається зростання інтересу до проблематики власне стильових проявів індивідуальності. Зароджуються нові напрями, змінюється розуміння сутності людини, цінності та унікальності її особистості, її неповторності як індивідуальності. Усе більше визнання отримує право людини бути активним суб'єктом власної життєдіяльності – по-своєму сприймати світ, самостійно вибирати цінності та орієнтуватися на них, своєрідно вибудовуючи простір своєї професійної діяльності, навіть життя в цілому.

Одним із втілень нового тлумачення людини, радше – відносин людини та соціального середовища, є проблематика стилів. Майже одночасно в різних напрямках психології та в різних точках планети починається послідовне і розширене вивчення феномену «стиль». У когнітивній психології та в руслі руху NewLook у гештальт-психології феномен представили як когнітивні стилі та когнітивні контролю (Broverman, 1960; Kagan, 1966; Witkin, Dyk, 1974; Witkin, Godenough, 1977), в соціальній психології та психології управління – як стилі лідерства (керівництва) (Fiedler, 1967; Levin, Lippert, White, 1939; Tannenbaum, Schmidt, 1973; та ін.), в соціальній психології – як стилі життя та стилі поведінки (Левін, 2000; Barker, 1968; Buhler, 1965), у психології праці – як індивідуальні стилі діяльності (Клімов, 1959, 1969; Мерлін, Клімов, 1967).

Вагомою особливістю цих різних напрямів є визнання потенційної рівноцінності різних стилів, тлумачення стилів як інструментального механізму індивідуальності людини, визнання мати «право на власний стиль». Однак варто зазначити: найближчими роками було виявлено, що

різні стилі не є рівнозначними в багатьох аспектах, а саме – в межах певних умов, типів вирішуваних завдань, режимів діяльності (Льїн, 1983; Толочек, 1991; Холодна, 2004). Водночас вагомим досягненням психології середини ХХ століття, важливим позитивним потенціалом варто визнати відкриття та визнання феномена стилю як втілення індивідуальності людини, як її психологічного засобу діяльності та поведінки, як умови її високих професійних досягнень, як умови досягнення психологічного комфорту та задоволення працею і життям. Таким чином, визнається право людини на подібну самоорганізацію, на її можливість як шляху та умови досягнення соціальної рівності людей.

Останнім часом з'являються праці з систематизації накопиченого емпіричного матеріалу та й з власне проблематики стилю (Вяткін, 2005; Єгорова, 1983; Толочек, 2000; Холодна, 2004; Шкуратова, 1994; Wardell, Royle, 1978; та ін.).

Слід зазначити, що існують суттєві відмінності між вітчизняним підходом до проблеми стилів (індивідуального стилю діяльності, індивідуального стилю активності) та зарубіжними (когнітивного стилю, стилю керівництва та лідерства). У західній психології вивчення стильових аспектів було пов'язано з вивченням особистісних чинників у перебігу психічних процесів, що приводило до тлумачення стилю як властивості особистості. У вітчизняній психології поняття стилю розроблялось у межах діяльнісного підходу, за яким стиль розглядався як феномен взаємодії вимог діяльності з індивідуальністю людини. Таким чином, виробилося два погляди, два підходи аналізу основи індивідуальних відмінностей у поведінці й діяльності – від особистості та від діяльності.

Серед різних напрямів у вивченні стилю із усталеними традиціями, методологією й термінологією, множинними дослідженнями варто виокремити чотири основні: когнітивні стилі, індивідуальні стилі діяльності, стилі керівництва (лідерства), стилі життя (поведінки, спілкування, активності) [Толочек, 2010]. За змістовою складовою ці чотири напрями можна розділити на дві групи: специфічні стилі конкретної професійної діяльності (стилі керівництва, індивідуальні стилі діяльності) та неспецифічні (стилі когнітивні, стилі життя). Перша група передбачає безпосереднє включення суб'єкта в певні соціальні системи та пов'язані з успішністю його діяльності, з другої групи – частіше непов'язані зі специфікою середовища, успішність в цьому випадку радше є опосередкованою функцією. Щодо навчання, то перші вимагають систематичного, професійного та ін. навчання, другі – ні (ні когнітивному стилю, ні стилю життя навчити не можна, хіба що коригувати).

Таким чином, різні стильові підходи пов'язані з різними реальностями, що об'єднані спільним терміном «стиль». Проблему стилю варто розглядати як закономірний момент в еволюції психології як наукової дисципліни. Відокремлюючись від філософії, обмінюючись досягненнями з медициною та фізіологією, психологія прийшла до

Psychology

розуміння людини як індивідуальності, виокремлюючи феномен «стиль» у різних підходах і наукових школах.

На теперішній час у проблематиці стилю виокремлюють наступні ключові ідеї:

1. Успішність людини (в широкому плані – соціальна успішність, у вузькому – професійна, навчальна) визначаються не окремими її властивостями, а їх організацією в своєрідну психологічну систему.

2. Люди з різними індивідуальними особливостями (фізичними, психічними) щодо успішності адаптації до соціального середовища потенційно рівні.

3. Формування стилю може відбуватися як спонтанно, так і спрямовано, як наслідок дії несвідомих механізмів, так і свідомого регулювання.

4. Психологічні механізми стилю проявляються як інтеграція деяких індивідуальних особливостей, що, в свою чергу, призводить до актуалізації, розвитку та нової організації одних із них, «компенсуючи» менш розвинуті властивості, зм'якшуючи їхні обмеження.

5. Сутність стилю складає така організація людиною власної індивідуальності, своєї психічної активності і зовнішньої, «предметної» діяльності, що сприяє успішності в подоланні перешкод (як внутрішніх, так і зовнішніх), успішності у вирішенні соціальних завдань у ситуаціях обмеженості ресурсів.

6. Адекватній індивідуальності людини стиль дає змогу успішно вирішувати соціальні завдання, приносить задоволення, дозволяє працювати з найменшими психофізіологічними затратами, зберігати професійне здоров'я та довголіття.

7. Відмінності в стилях людей не є непереборною перешкодою для їхньої успішної спільної діяльності, для успішності їхньої взаємодії [Толочек, 2013: с. 34].

У психології розглядаються виключно соціальні аспекти адаптації людини, незважаючи на те, які чинники виокремлюються та підлягають розгляду – біологічні, психологічні чи соціальні. У дослідженнях проблеми адаптації людини до середовища В. Толочек виокремлює наступні підходи: типологічний, функціональний, стильовий, екологічний.

Розглянемо докладніше стильовий підхід. Ввів у науковий психологічний обіг поняття «стиль», як відомо, А. Адлер. З того часу, з одного боку, стилі визначали як унікальні, індивідуально-своєрідні механізми адаптації до середовища окремих людей, з іншого боку – були описані обмежені варіанти можливих стилів. Приміром, Е. Фромм розглядав особистість як сукупність вроджених і набутих властивостей, які дозволяють бачити в кожному індивіді унікальне та неповторне, акцентував увагу на феномен «свобода». При цьому він виділяв п'ять типів орієнтації людини – рецептивний, експлуаторський, накопичувальний, ринковий і продуктивний [Фромм, 1990]. У концепції А. Маслоу теж

обмежені можливості адекватного розвитку особистості. Важливим є не стільки перший життєвий досвід, скільки вибір зрілої особистості; не так моделі поведінки, сформовані в ранньому дитинстві, як здатність і вміння прислухатися до власних почуттів, здійснюючи найбільш вірний вибір, реалізуючи себе в самоактуалізації [Маслоу, 1999].

Певною мірою до стильового підходу можна віднести деякі хронологічні концепції: Ш. Бюлер, Е. Еріксона. У теорії Е. Еріксона, зокрема, пропонується два можливих варіанти еволюції на кожному віковому етапі – позитивний, той, що сприяє становленню особистості, та негативний. У соціобіхевіоральних теоріях також визначаються обмежені варіанти адаптації людини до соціального середовища. У Дж. Роттера це – екстернальний та інтернальний типи адаптації. А. Бандура вважає ключовим механізмом «самоефективність», у відповідності до якої людина має два варіанти: набути позитивного досвіду адаптації внаслідок саморегуляції власної поведінки та успішного оволодіння своїми станами або не стати активним суб'єктом власної життєдіяльності. Важливою спільною рисою цих підходів є визнання можливості зміни цінностей, цілей та власне відносин людини і соціуму; зміна систем адаптації людини розглядається як на хронологічній осі життя, так і в соціальному просторі. Узагальнюючи, можна говорити про наступне: будь-які зміни обставин життя людини (які сприймаються як суб'єктивно значущі) можуть призводити, і часто призводять до зміни стилю життя, поведінки, типу адаптації до соціального середовища, до зміни професійних цілей тощо.

Протягом історії вивчення стилів актуальним залишається питання щодо співвідношення стилів (когнітивних, індивідуальних стилів діяльності) і здібностей людини. У вирішенні даної проблематики можна виокремити наступні дослідницькі позиції: 1) стилі (індивідуальні стилі діяльності) – це складні здібності (Байметов; Мерлін); 2) стилі компенсують слаборозвинуті здібності (Вяткін; Клімов; Мерлін); 3) стилі сприяють використанню розвинутих здібностей, однак слаборозвинуті не компенсують (Льїн); 4) різні стилі опираються на різні здібності (Клімов; Мерлін).

Продуктивним етапом розуміння феномену стилю, когнітивного зокрема, та його ролі в успішності суб'єкта, постає проблема вищих, духовних здібностей людини та їхніх адаптаційних ресурсів. У перші структурні концепції інтелекту початку ХХ ст. поняття «вищих» (духовних) здібностей не було включено ані К. Спірменом, ані Д. Векслером, ані Г. Айзенком чи Е. Торрансом, у сучасних теоріях виокремлення цих здібностей вважається нормою. Х. Гарднер описує сім видів інтелекту, одним з яких є духовний, або екзистенційний [Gardner, 1999]. Такий вид інтелекту забезпечує взаємодію трьох вищих сфер життя особистості: 1) вирішення екзистенційних (космічних) проблем; 2) досягнення змінених станів свідомості; 3) успішна взаємодія з іншими людьми.

На думку Р. Еммонса [Эммонс, 2005: с. 311] духовність, як аспект адаптивної поведінки людини, «збільшує вірогідність досягнення цілей. Духовні устремління впливають на те, яким чином люди створюють власний світ, регулюючи власну поведінку з метою досягнення цілі...». До складу духовного інтелекту включено наступні здібності: здібність входити до піднесеного стану свідомості, здатність сакралізувати повсякденний досвід, використовувати духовні ресурси у вирішенні повсякденних завдань та здійснення доброзичливої поведінки.

Одна з найбільш відомих моделей, в якій когнітивні стилі розглядаються як опосередкована ланка між когнітивними та емоційними проявами, запропонована Д. Уорделлом і Дж. Ройсом [Wardell, Royce, 1978]. Вищий рівень інтегральної індивідуальності утворює система цінностей і смислів, нижчі рівні – система стилів. Таким чином, визначаються три загальні стилі: раціональний, емпіричний, метафоричний. У межах цих загальних стилів когнітивні стилі утворюють стильові ієрархії в залежності від вираженості когнітивних чи афективних компонентів.

Загалом, досвід побудови інтегральних моделей когнітивних стилів та особистості можна розглядати як теоретичний пошук, «спробу підійти до розуміння природи когнітивних стилів та їхньої ролі в конструюванні психологічної організації індивідуальності» [Холодна, 2004]. Як зазначає В. Толочек, варто виокремити наступні аспекти даної проблеми, які є спільними для всіх досліджень стилів (когнітивних, індивідуальних стилів діяльності, стилів керівництва і лідерства, стилів життя і поведінки) та утворюють «загально стильове проблемне поле»: 1) неоднозначність співвідношення інструментальних і рівневих проявів когнітивного стилю; 2) складність і неоднозначність взаємозв'язків стильових параметрів та інших проявів особистості; 3) емпіризм, незалежність різних досліджень, що сприяє актуальності питання про співвідношення різних параметрів виявлених стилів у структурі індивідуальності людини; 4) доведення стабільності когнітивно-стильових проявів та подальше вивчення цього питання з опорою на різний методичний інструментарій; 5) необхідність теоретико-методологічного аналізу проблеми стилю в різних сферах життєдіяльності людини [Толочек, 2013].

Висновки. Існує значне різноманіття підходів щодо тлумачення феномену «когнітивний стиль», виділення кількості когнітивних стилів, відмінності методик його вивчення. Численні дослідження когнітивних стилів частіше демонструють емпіричний підхід до проблеми. Різні підходи до вивчення аспектів адаптації людини до середовища призводять до залучення в предмет досліджень різнорівневих механізмів регуляції, її особистісних, когнітивних, стильових аспектів. У дослідженні стилів починають враховуватися ефекти впливу «локального стилю» на організацію та гармонізацію поведінки людини загалом, на її організацію

середовища власної діяльності та життєдіяльності, на її активний вибір умов діяльності та середовища.

ЛІТЕРАТУРА

- Маслоу, 1999 – Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Пер. с англ. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.
- Толочек, 2010 – Толочек В. А. Пространство взаимодействия субъектов: ресурсный подход // Психологические исследования интеллекта и творчества: Материалы научной конференции, посвященной памяти Я. А. Пономарева и В. Н. Дружинина. Институт психологии РАН. 7-8 октября 2010 г. М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2010. С. 264-267.
- Толочек, Толочек В. А. Проблема стилей в психологии: историко-теоретический анализ. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – 320 с.
- Фромм, 1990 – Фромм Э. Иметь или быть? – М. : Прогресс, 1990. – 330 с.
- Холодная, 2004 – Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. – СПб. : Питер, 2004. – 384 с.
- Эммонс, 2004 – Эммонс Р. Психология высших устремлений : мотивация и духовность личности. – М. : Смысл, 2004. – 416 с.
- Gardner, 1999 – Gardner H. Intelligence reframed. NY :Basic Books, 1999.
- Wardell, 1978 – Wardell D, M., Royce J. R. Toward a multi-factor theory of styles and their relationships to cognition and affect // Journal of Personality. 1978. V. 46 (3). P. 474-505.

REFERENCES

- Maslou, 1999* – Maslou A. Novye rubezhy chelovecheskoi pryrody / Per. s anhl. – M. : Smysl, 1999. – 425 s.
- Tolochek, 2010* – Tolochek V. A. Prostranstvo vzaymodeistviya subektov: resursnyi podkhod // Psykholohycheskiye yssledovaniya yntellekta y tvorchestva: Materyaly nauchnoi konferentsyy, posviashchennoi pamiaty Ya. A. Ponomareva y V. N. Druzhynyna. Ynstytut psykholohyy RAN. 7-8 oktiabria 2010 h. M. : Yzd-vo «Ynstytut psykholohyy RAN», 2010. S. 264-267.
- Tolochek, 2013* – Tolochek V. A. Problema stylei v psykholohyy: ystoryko-teoretycheskiy analiz. – M. : Yzd-vo «Ynstytut psykholohyy RAN», 2013. – 320 s.
- Fromm, 1990* – Fromm E. Ymet yly byt? – M. : Prohress, 1990. – 330 s.
- Kholodnaia, 2004* – Kholodnaia M. A. Kohnytyvnye styly. O pryrode yndyvyydualnoho uma. – SPb. : Pyter, 2004. – 384 s.
- Emmons, 2004* – Emmons R. Psykholohyia vysshykh ustremleniy : motyvatsyia y dukhovnost lychnosty. – M. : Smysl, 2004. – 416 s.
- Gardner, 1999* – Gardner H. Intelligence reframed. NY : Basic Books, 1999.
- Wardell, 1978* – Wardell D, M., Royce J. R. Toward a multi-factor theory of styles and their relationships to cognition and affect // Journal of Personality. 1978. V. 46 (3). P. 474-505.